

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՔԱՐՈՐ ԼԵՐԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ

Քրիստոսի Այլակերպութիւնը կը պատմեն Մատթէոսի (ԺԷ. 1-13), Մարկոսի (Թ. 1-12) և Դուկասոս (Թ. 29-36) Աւետարանները: Անոնք չեն յիշեր անունը լերան՝ ուր այլակերպեցաւ մեր Տէրը: Աւանդութիւնը և Առաքելական դարու մօտ ապրող եկեղեցական մատենագիրները կը հասկցնեն թէ Փրկչին այլակերպած լեռը Թարթոր էր: Առաջին դարու վերջերը կամ Բ. դարու ըսկիզբը խմբագրուած Երաշխացոց կոչուած անվանի աւետարանին մէջ հաստատուած կը պատմէ թէ՛ Յիսուս Ս. Հոգիէն առաջնորդուեցաւ «Թարթոր լերան վրայ»․ սոյնին յաջորդ համարը կը պակսի․ բայց, ըստ քննադատներու, պիտի պատմուէր թէ Յիսուս պիտի այլակերպէր հոն Մովսէսի և Եղիայի ներկայութեան: Որիդենէս (185-254) կ'ըսէ. «Թարթոր Գալիլիոյ այն լեռն է՝ որուն վրայ Քրիստոս այլակերպեցաւ» (Մեկն. 2Ը. Սաղմոսի, 13): Գ. Էն Դ. դար խմբագրուած «Նեոմիս Ս. Կուսին» գրքուածքը երկիցս կը պատմէ թէ Փրկչին Այլակերպութիւնը տեղի ունեցած է Թարթոր լերան վրայ: Կիրեղ Երուսաղեմացի «Կոչումն Ընծայութեան» գիրքին ԺԲ. ճառին մէջ կ'ըսէ. «Ուրիմ իսկ էին (Մովսէս և Եղիա), որ ի ժամանակին յայտնուեցան ինքեցիկ և ի յերինն Թարթոր...»: Պրոկղ՝ պատրիարք Կ. Պոլսի († 447), Անդրէաս Երուսաղեմացի, Յովհաննէս Դամասկոսցի և այլք իրենց Այլակերպութեան ճառերով կը վկայեն, ինչպէս Դ. Ե. և Զ. դարերու ուխտաւորներն ալ կը հաստատեն, թէ Թարթոր լեռը եղաւ Փրկչին Այլակերպութեան լեռը:

Կ. Պոլսի Ե. Ժողովը 553 ին Թարթորի վրայ հաստատեց եպիսկոպոսութիւն մը: Դ. դարէն սկսեալ ան եղաւ նշանաւոր ուխտատեղի մը: Դ. դարու լատին ուխտաւորուհին և այլք ուխտի գացած են Թարթոր լեռը:

Մեր այս գրուածքը պիտի ունենայ երեք մաս. — Ա. Թարթորի եկեղեցիներու

պատմութիւնը, Բ. Անոնց նկարագրութիւնը, և Գ. Թարթորի մասին մեր ազգային յիշատակարանները:

Ա. — Քրիստոնէութեան շատ կանուխ թուականներուն Թարթորի վրայ կառուցուած էր ընդարձակ եկեղեցի մը, յարակից երկու եկեղեցիներով: Ե-Է. դար Թարթորի եկեղեցիներուն ամենէն պայծառ ժամանակն էր և ամէն ազգէ կրօնաւորութիւն մը հասած էր իր զարգացեալ վիճակին: Նոյն ժամանակին կ'այցելէն Բլէզանսի (Թատալիա) Անտոնինոս, և Արզուլֆ եպիսկոպոս: Նոյն եկեղեցիները, ինչպէս նաև տեղւոյն վանքերը և հիւրանոցները, կը քանդուին և Խաչակիրք կը նորոգեն զանոնք:

Թանկրէտ երբ 1099ին տիրացաւ Գալիլիոյ՝ զրաւել տուաւ Թարթորի ամրութիւնները: 1101ին իր զինուորները պարպեցին զայն, թշնամոյն սպառնալիքին տակ մնացած Յոպպէի պարիսպներուն քով ուրիշ զինուորներու հետ կատարելու համար իրենց կեդրոնացումը: Թանկրէտ Գալիլիոյ իշխանապետութեան խաղաղ ստացողը և զաժին պէս, Թարթորի վրայ հիմնեց վանք մը և օժտեց զայն առատաձեռն նպաստներով. բայց այս վանքը իր առանձնութեանը և ռազմական կարեւորութեանը պատճառաւ բերդի մը վերածուեցաւ: 1101ին արքայ Ժէրար կը վարէր զայն և վանական մը հոն կ'ընդօրինակէր Կիկերոնի յօրինած Սկիպիոնի երազը խորագրով ձեռագիրը, որ պահուած է Կանդի մատենադարանին մէջ: Միւսնոյն տարին Պաղտին Ա. հաստատեց Թանկրէտի կողմէն Ս. Փրկչի եկեղեցիին տրուած պարգևները: 1102ին Ժէրար և պիսկոպոսական տիտղոսով ներկայ կ'ըլլայ Երուսաղէմի Ժողովին (Mansi, Ժողովք ԻԱ): 1103ին, Փառապա Բ. կոնդակով մը կ'ընծայէ անոր Գալիլիոյ արքեպիսկոպոսութեան տիտղոս և պապիտմ: Պահուած է այն կապարեայ կնիք՝ որով կը կնքէր իր գրութիւնները: 1107ին Saewulf այցելեց Թարթորի երեք եկեղեցիները: 1107ին, Պաղտին Թարթորի եկեղեցւոյն ընծայեց նոր պարգև մը: Լատին վանքը ունէր երկու եկեղեցիներ — Ս. Փրկչին և Մովսէսի: Շատ հեռի չըլլալով՝ հին եկեղեցիին մօտը յուսնական վանք մը կար յանուն Ս. Եղիայի: Ի յիշատակութիւն Այլակերպութեան կառուցուած այս երեք եկեղեցիներն են՝ ու

րոնց այցելեցին Saewulf 1103ին, և 1113ին՝ Դանիէլ ուսւս վանականը:

1113 ին Խորասանէն եկած արկածախնդիր աւագաններ, հակառակ զինուորական պաշտպանութեանց, աւերեցին Դալիլան, Թարորը կողոպտեցին, և սպաննեցին կրօնաւորները: Երբեմն Ara Coeli վանքին մէջ (ի Հռովմ) պահուած ժե. դարու ձեռագիր մը կ'ապահովէ — չգիտցուի որ աղբիւրներու համաձայն — թէ այս կրօնաւորները գերմանացիներ էին, և թէ զոհերուն թիւն էր 72: 1185ին Յովհաննէս Փոկաս այցելեց եկեղեցիները և նշանակեց պղնձէ այն վանդակները (chancels) որ չբնապատած էին դասը, կեդրոնը, սեղանին առջև: Խաչով մը նշանակուած սպիտակ մարմարէ բոլորակ քարայտակ մը ցոյց կու տար ճիշդ այն տեղը՝ ուր Քրիստոս այլակերպած էր:

1187 ին Սալահէտտինի բանակը կործանեց եկեղեցիները և վանական հաստատութիւնները: Կրօնաւորները ցրուեցան Անտիոք, Աքքա և այլուր: 1228ին Յորէտէրիկ Բ. Թարորի վրայ եկեղեցի մը նսրողեց, բայց ան չկրցաւ գտնել իր նախկին պայծառութիւնը: 1263ին Պիպարս վերջնականապէս քանդել տուաւ վերաշինուած հաստատութիւնները: Նոյն թուականէն մինչև 1745 Թարոր աւերակոյտ մ'էր. այցելող ամեն ազգի ուխտաւորները տխուր շեշտերով և սրտի բեկումով կ'արձանագրեն Ս. Լերան վրայ տիրող ամալութիւնը և այրեացաւոր վիճակը: ԺԱ. դարու վերջն էր որ Յորանշիսկեանք շինեցին իրենց նոր եկեղեցին հին սրբավայրի տեղայն վրայ (Camille Enlartի, Les Monuments des Croisés. Բ. հատոր, էջ 380-385):

Բ. — Թարոր լերան կրօնական յիշատակարաններու զլխաւոր աւերակները կեդրոնացած են սարահարթին արեւելքը, քառակուսի չրջափակի մը մէջ: Հոն մտած ժամանակ, ձախին կը գտնուին մնացորդները փոքր եկեղեցիի մը որուն պատերը տակաւին կանգուն են մէկէն մինչև երկու մեղր բարձրութեամբ: Այս առաջին եկեղեցին է, որ քառասուն տարի առաջ սարահարթին աւերակները մաքրուած ժամանակ երևան ելած է, և De Vogue կարողացած է ուսումնասիրել. «Թարորի վրայ զիգուած աւերակներուն մէջ, կը գրէ ան,

երկու եկեղեցիներուն աւերակները կ'որոշուին. անոնցմէ մին շատ հին է և միւսն Խաչակրաց ժամանակ շինուած: Առաջինը ունի մոզայիքներով յատակ մը, և կը կրէ Դ. և Ե. դարու եկեղեցիներու նկարազարդ. ըստ իմ կարծեաց չեմ վարանիր ըսելու՝ թէ ան Ս. Երկրի եկեղեցիներուն հնագոյններէն մին է: Այս եկեղեցիին արեւմտեան զիմացը կը գտնուի փոքր վանք մը՝ որուն աւերակները Խաչակիրներէն աւելի հին են: Այս վանքին դուռը կը բացուէր եկեղեցիին մէջ, հարաւային կողմէն: Ինչպէս յայտնի կ'երևի, սոյն դուռը նորոգուած է Խաչակրաց ժամանակ: Այս եկեղեցիէն դուրս, ըստ Նիկիոփոր Կալիքսդի, Հեղինէ թագուհին ի պատիւ Ալլակերպութեան շինած է հոյակապ եկեղեցի մը, ինչպէս նաև Թարոր լեւը ելնելու համար չորս հազար երեք հարիւր քառասուն երեք տոտիճաններով սանդուղ մը: Դէպի Արեւելք, քիչ մը հեռի, գտնուած են աւերակները երեք նաւով (nef) եկեղեցիի մը՝ որուն երկու կողմերը կան մէյմէկ մատուռներ: Բացառապէս ապացոյցներ կան թէ սոյն աւերակներու քանի մը մասերը աւելի առաջ են քան լատին յիշատակարանները, և ստուգիւ Զ. դարու հնութիւն ունին: Այս եկեղեցին ի հարկէ պէտք էր ունենար իր նախագաւիթը, որ Զ. դարուն հաւանաբար գաւիթի վերածուած է. ի հարկէ այժմ ունէ հետք մը չտեսնուիր, բայց ապացոյց մը մնացած է: Եկեղեցիին հարաւային կողմը, գաւթին համապատասխանող տեղէն դուրս, կը գտնուին մնացորդները քառակուսի մկրտարանի մը՝ որ ներսի կողմէն չորս մետր է: Յատակը կազմուած է երկչրջանակեայ գեղեցիկ մոզայիքով մը, և ունի կոր գիծերով մէկտեղ սպիտակ, կարմիր և սև խորանարդներ: Կեդրոնը կը գտնուի մէկ մետր տրամագիծով առանց մոզայիքի չրջանակ մը, որ մկրտարանին տաշտին տեղին է: Արդ, հնախօսութիւնը մեզ կը սորվեցնէ՝ թէ եկեղեցիին առաջին վեց դարերուն, մայր եկեղեցիներուն մկրտարանի մատուռը միշտ կը գտնուէր հարաւի կողմը, մերձավայրքի մը մէջ, նախագաւիթէն դուրս և գաւիթէն դուրս: Մասնաւոր խնամքով մը պահուած է այս աւագանը, նոյնպէս Մովսէսի և Նզիրայի եկեղեցիները, ինչպէս կը գրեն է. Ը. դա-

բու մատենագիրները: Գլխավոր եկեղեցիին առջևը կը տեսնուի աւերակները երկու փոքր եկեղեցիներուն, որոնց մին աջ կողմը՝ նուիրուած է Մովսէսի, միւսը ձախին՝ Եղիայի: Այս երկու մատուռները շինուած են միեւնոյն ժամանակ և գլխաւոր եկեղեցիին յոտակաղիժով: Գլխավոր եկեղեցիին աւերակներուն մէջ գտնուած են օպիտակ մարմարէ խոյակներ, ամէնքն ալ միեւնոյն ճարտար ձեւքով քանդակուած: Այս խոյակներէն մին շատ քաւ պահպանուած է, և կորնթական է, թէպէտ ետին ժամանակի գործ՝ և Բեթղէնէմի եկեղեցիին խոյակներուն նման: Հնախօսները կարծիք կը յայտնեն թէ Մեծն կոտանդիանոսի ժամանակի հնութիւն կրնայ ըլլալ:

Սարահարթին արեւմտեան կողմը Յոյները մատուռի վերածած են այր մը՝ որ ժի. դարուն նշանաւոր եղած է: Թէ՛ Դանիէլ վանականին և թէ՛ յոյն կրօնաւոր Փակասի և ուրիշ ուխտաւորներու Յոյնք ցոյց տուած են զայն՝ իրր բնակարան Մեքիսեղեկ թագաւորին: Ոմանք կը կարծեն թէ Մեքիսեղեկ Արքահամու հանդիպեցաւ Թարորի ստորոտը, կամ այն լեռնէն երկու մղոն հեռի, գէպի Հերմոն: Բայց անոր բնակութեան մասին պատմուածք մը չկայ: Թարորի վրայ գտնուած են յունական և արաբական արձանագրութիւններ. վերջիններս կը խօսին տեղւոյն ամբողջութեանց շինութեան մասին:

P. Barnabé իր le Mont Thabor, Notices historiques et descriptives խորագրով մենագրութեան մէջ, ինչպէս Թարորի սրբավայրերուն աւերակաց, նոյնպէս տեղւոյն բերդին, աղօրիքին, գերեզմանատան այրերու, Թարորի վրայ գտնուած արձանագրութիւններու, հողէ ամանէ շինուած արաբական ձեռակերտ ումերերու և այլ հնութեանց վրայ կուտայ մանրամասն տեղեկութիւններ, որոնցմէ մենք ալ օգտուած ենք:

Գ. — Հայաստանեայց եկեղեցիին շատ կանուխէն ըմբռնած է թէ Թարորն է Գրիսատոսի Այլակերպութեան լեռը. այդ պատճառով իր շարականներուն, տաղերուն և երգերուն մէջ պանծացուցած է նոյն լեռը: Այլակերպութեան կամ Վարդավառի մասին ճառեր և աղօթքներ ու-

նին Յուսոս Եպս. Երուսաղէմի, Բարսղ Կեսարացի՝ որուն աղօթքը կը կարդացուի Վարդավառի Երեկոյին, Յովն. Ոսկերեան իր Մատթէի մեկնութեան մէջ, Մովսէս Խորենացի, Զաքարիա կաթողիկոս և այլք, որոնք կը փառաբանեն Թարորը: Մեր մատենագրութեան մէջ վերեւ յիշուածներէն գուրս՝ կը գտնուի նաեւ ուրիշ նաւ մը «արքայի» Տեան Եղիշիի ֆանաւայի և ձգնաւոր կրօնաւորի և միայնակցի ի Թարոր շերիւն յայտնաբերէ Տեան ան Պետրոսեանց եւ ի մեծի առաջ Վարդապետի մակագրութեամբ: Եղիշէ քահանան հաւանաբար Վարդանանց պատերազմին պատմիչը ըլլայ, վասն զի Արծրունի Թովմա վարդապետն ալ իր պատմութեան մէջ (էջ 27) նոյն անունով կը յիշէ զանի: Եղիշէ քահանայ նշանաւոր մեհակաց մ'էր, որ պիտի փափաքէր ուխտի գալ Գրիսատոսի Տնօրինական Ս. Տեղերը. և ինչպէս կը զրէ իր ճառին մէջ, ուրիշ համակրօն եղբայրներու հետ հետիոտն Թարոր լեռը ելած ու անման գրիչով մը նկարագրած է՝ ինչ որ տեսած է նոյն լեռան վրայ: Ճառին վերջին հատուածին մէջ կարճ տեղագրական մաս մը կը խօսի լեռան սրբավայրերու, կրօնաւորներու կենցաղին և պաշտամունքի մասին. կը յիշէ որ իր ընկերակիցներէն ոմանք փափաքած են հոն մնալ և հետեւիլ անապատականութեան: Եղիշէ քահանային այցելութիւնը կը պատահի թուականի մը՝ երբ լեռան կրօնաւորական կեանքը և եկեղեցիներուն պայծառութիւնը հասած էր իր զենիթին: Իր տողերէն կը հասկցուի թէ եկեղեցիները, զոր կը յիշէ յանուանէ, կը պատկանէին ընդհանուր քրիստոնէութեան, և իւրաքանչիւր համայնք ունէր իր ուրոյն վանքը և հիւրանոցը: Ընդհանուր եկեղեցիներէն զատ կային նաեւ մասնաւոր եկեղեցիներ: Եղիշէ քահանային ճառին վերջին հատուածը թանկարժէք յիշատակութեան մ'է, որուն մէջ՝ եթէ ոչ յանուանէ, բայց պարզօրէն կը հասկցուի գոյութիւնը հայ վանքերու և եկեղեցիներու: Նոյն հատուածին խիստ կարեւոր մտայնութիւնը վերածելով կը գնեմ հոս, իրենց շահեկանութեան համար:

«... Մենք անձամբ գաղով մեր աչքովը տեսնաք, ոչ թէ առանձին՝ այլ շատ ընկերակիցներով, որոնցմէ ոմանք փափա-

քեցան հոն մնալ ի սէր Քրիստոսի, վասն զի հոն կար բազմութիւն մը սքանչելի եղբայրներու, որոնք աւելի հոգիով կ'ապրին քան թէ մարմնով... Թարթըր Գալիլիոյ ընդարձակ դաշտին մէջ բարձրացած է. ան շատ բարձր է և բոլորանիստ, և իր շուրջը կը գտնուին ջրհորներ և ծառաստաններ, որ կը բերեն քաղցրահամ պտուղներ. կալին այգիներ, որոնցմէ կը շինեն թագաւորական զիննի, ձիթենիներ և եղջիւրենիներ: Լեռան գագաթէն բոլոր դաշտը առհասարակ յայտնի կ'երևի. արևելքի կողմէն՝ Յորդանան, արևմուտքէն՝ Մայզանացեայ աշխարհին ծովը, հիւսիսէն՝ Տիրերիոյ ծովը, հարաւէն՝ Նարովթի այգին. բոլոր երեցած տեղերուն մէջ կը գտնուին զիւղեր, ագարակներ և քաղաքներ: . . . Լեռան արևելեան կողմը՝ ուր Քրիստոս աշակերպեցաւ, Պետրոսի խօսքին համաձայն, իւրամէ հեռի երեք եկեղեցիներ շինուած են. և անոնք ունին շատ պաշտօնեաներ. առաքելներ են՝ որոնք մարմնոյ կարօտութեան համար չէ որ կ'աշխատին, վասն զի անոնք մէկէ մը չեն ստացած ոսկի կամ արծաթ կամ հանդերձ... Անոնցմէ իւրաքանչիւրը երկմատնի քայտատով մը հողը կը խարխարէ և անոր մէջ կը սերմանէ ցորեն, գարի և ուրիշ սերմեր մարդոց ապրուստին համար. հասկերը երբ հասունանան, ոտքերով կը շփեն, և շեղջերուն արդիւնքը հոսկեով՝ հովին կուտան և ապա կը շտեմարանեն. իրենք՝ որ ցորենը երկանով կ'աղան, և մեծ տաժանքով կը պատրաստեն ամէն օրուան կերակրիկը, լոկ հաց և ջուրը աղով կը համեմեն և տոտոր խորտիկ անունը կուտան: Զմեռ ատեն լեռան նիւը (բանջար մը) կը քաղեն և աղով, ջրով և դոպայով կը թթուեցնեն և, ինչպէս իրենք կ'ըսեն, տաք օրերուն շատ օգտակար ըմպելի մ'է: . . . Իւղը կերակուրի համար չեն դորձածեր, այլ երեք եկեղեցիներուն մէջ մշտապէս վառուող կանթեղներուն համար: Իրենց սափորին զիննին միայն տէրունեան բաժակին կը դորձածեն: . . . Հանապաղ չեն ճաշակեր, այլ իրենց սովորութիւն ունին՝ ամառ ատեն հանդիլ և երեկոները միայն ճաշել, իսկ ձմեռները շարթուան կէսօրերուն: Իսկ անոնք որ աւելի տոկուն են՝ ամբողջ շարթուան մէջ չեն ճաշակեր: Եթէ հեռի տե-

ղերէ մէկը նոյն եղբայրներուն մօտ երթայ՝ անոնք սովորականը զանց կ'ընեն: Հողաւոր կերակուրին համար շատ զգոյշ են, և չեն ուզեր զաղրիլ ճաշակելէ. թէպէտեւ ամէն ատեն անյագութեամբ կուտեն, բայց աւելի կ'անօթենան և ծարաւ կը զգան: Ոչ միայն հարկը յիստեն սողմոսները ձայնով կը կարգան՝ այլ նաև եկեղեցեայ բովանդակ սուրբ կտակարանները, և փառաւոր և բարձր ձայներով լեռան սուրբ եկեղեցիները կը շքեղացնեն: Արեւմտեան երեք եկեղեցիներու կը բաժնուին և անդադար փոխն ի փոխ կը կատարեն ցերեկուան և զիշերուան պաշտաման կարգը. իսկ երեկոյեան և առաւօտեան ժամերգութիւնը կը կատարեն միաբանութեամբ: Երեք եկեղեցիներէն մին մեծ է միւս երկուքէն, և Տէրունեան կը կոչուի. երկու փոքր եկեղեցիներուն մէջ պահուած են նշխարները ա'յն Առաքելոց՝ որ հիմնարկեցին այն օրը՝ երբ խօսեցան երեք տաղաւորներու մասին, և զանոնք կ'անուանեն սուրբ վրկայարաններ և կը յիշատակեն Մովսէսի և Եղիայի: Կիւրակէ օրուան աղօթքը կը կատարեն մեծ եկեղեցիին մէջ և փառաբանութեան համար կը յաճախեն նաև միւս երկու եկեղեցիները: Ամէնքն ալ մաշկազգեաց են, ձեռնակերտիկ արուեստ ալ գիտեն. մէկը կը շինէ սփիւրիզ (կողով), ուրիշները՝ սապատ, և ինչ որ պէտք է: Իրենց շինածն ու շահածը մշտավառ կանթեղներու լուսավառութեան համար կը դորձածեն, ինչպէս նաև իրենց հագած ոշխարի կաշիէ շինուած հանդերձներուն համար. նոյնպէս իրենց վաստակովը կը հայթայթեն հողարիւր դործիքները: Ծատ սիրով կ'օգնեն իրարու և կը հոգան զանոնք մանաւանդ՝ որ իր պանդուխտ կը մնան հոն: Բարոյապէս տկարներուն մօտ շուտով կը հասնին, և կը խրատեն, և կը փարատեն անոնց վիշտը ու կը հասկնեն թէ որովայնի պարարումը բազմազուլ զաղան մ'է, որմէ պէտք է զգուշանալ, որպէսզի նոյն լեռան վրայ երկրաւոր բարձրութիւնէն դէպի երկնաւոր բարձրութիւն, այսինքն Տիրոջ մօտ կարենան հասնիլ, ինչպէս Մովսէսը և Եղիան նոյն լեռան վրայ Տիրոջը առջև փառօք երեցան: . . .

Այս տողերը կատարեալ պատկերացումն են Թարթրի վանական նախնական

կեանքին, որ առաւելագոյն զարգացած էր Ե. և Զ. դարերուն, Լատինական կամ քաղաքական դարերէն շատ յառաջ:

Անաստաս վրդ. ի վանօրէից ցուցակին ներածական մասին մէջ ալ կը գտնենք հետեւեալ տողերը. «Արդ, բազումք յեզրագոտս և յԱզգաբանգրիտ և Թեպայիտ և ի լեաւն Սինէական կային մենաստանք Հայոց, նաև ի սուրբ լեաւն Թաքոր, և ի յեզր ծովուն Տիրերիա և յայլ սահմանս Պաղեստինոյ, զոր յոյսիս խնովին իսկ այժմ տեսալ. զսան քաղուն կայի լինելով յաշխարհին յայնմիկ և ամենայն աստուածաշունչ և հոգեպատում պատուիրանք անպակաս զոյր ի հայկեան լեզուս յամենայն մեկնասան Երուսաղիմի և որ նովսալ շուրջ զԵրուսաղիմալ: Յիշեալը իր նոյն ներածութեան մէջ կ'աւելցնէ նաև թէ Քաղկեդոնական խնդրոց պատճառաւ երբ հայ վանականք ցրուեցան ու հայոց վանքերէն շատերը գրաւուեցան, մաս մը վանականներ գացին Զիթենեաց լեռը, Բեթղէհէմ, Յորդանանի եզերքը, Փորձութեան լեռը, Փրկչի անապատը, Թաքորական լեռը և Հերմոն՝ որ կը գտնուէր հանդէպ Թաքորի, և այլն: Պարզ է թէ սոյն դարուն վերոյիշեալ տեղերուն մէջ արդէն հաստատուած էին հայկական վանքեր և Երուսաղէմէն մեկնողները գրեւորագրին հոն ապաստանելու:

Տ. Հ. Թ. Սաւալանեանց իր Պատմ. Երուսաղիմի գիրքին մէջ (Ա. Հատ. էջ 247) կը գրէ թէ Զ. դարէն սկսեալ Պաղեստինի և չրջակայից մէջ Հայոց վանքերը անչքացած կամ գրաւուած էին, բայց մինչև տասն և հինգերորդ դար հայկական մենաստաններ կը գտնուէին Եզրագոտսի, Սինայի և Թաքոր լեռներու վրայ և այլուր: Ասոնց մասին մեր վարդապետներէն մին իր յիշատակարանին մէջ կը գրէ որ 1520 թուականին՝ այցելած էր այդ վանքերուն: Սաւալանեանց ո՛չ յիշատակարանը կը յիշէ և ո՛չ ալ այցելու վարդապետին անունը կուտայ. հաւանական է որ ինքը տեսած ըլլայ այդպիսի յիշատակարան մը. բայց տասնհինգերորդ դարուն արդէն Թաքորի վանքերը աւերակաց կոչու մը դարձած էին, ինչպէս նաև իր յիշած միւս վանքերը: 1520ին այցելու վարդապետը աւերակները միայն տեսած կրնայ ըլլալ և հին վանքերուն ու եկեղեցիներուն տեղերը:

Հարիւր տարի վերջ, Գրիգոր վրդ. Դարանաղցի իր Ժամանակագրութեան մէջ (էջ 536-540) կը գրէ թէ 1626ին Ս. Յակոբայ մենակեացներէն մին (իւր բառով սպաս) Գրիգոր պատրիարք Պարոնտէրին կողմէն նուիրակութեան կը զրկուի Հաւեպ ու այդ առթիւ մենակեացը, ինչպէս սովորութիւն ունէր, ուխտի կ'երթայ Թաքոր լեռը, ուր կը տեսնէ միմիայն տաճկահաւատ և սեպղէմ պարսիկ մը՝ որ տարիէ մը ի վեր հոն կը մնար: Կը թուի թէ մենակեացը զիրքի տէր մէկն էր, ու կը խօսէր տաճիկ, ֆրանս, քանանացի լեզուներն, ինչպէս նաև պարսիկէն: Մենակեացը տեսակցութենէ յետոյ իր յորդորներով քրիստոնեայ դարձուց պարսիկը ու Քրիստոսի Այլակերպութեան խորհուրդը տնոր բացատրած ժամանակ ցոյց տուաւ Քրիստոսի, Մովսէսի, Եղիայի և Առաքելոց կեցած տեղերը, «որ եւ հրաշագան եկեղեցիք և եկեղեցքեկք: Մենակեացի մեկնէն վերջ, նորահաւատ պարսիկը չըճակայ գիւղերու մէջ քրիստոնէական քարոզութիւն բրած ժամանակ կը նահատակուի: Մենակեացին բացատրութեան նայելով՝ Թաքոր լեռան վրայ տակաւին շատ անխախտ տուններ կային, թերևս քանի մը եկեղեցիներ ալ. բայց Դարանաղցին իր շինած եկեղեցքեկք բառով կը հասկնայ թէ տեղւոյն եկեղեցիներուն շատերը կործանուած էին:

Վերադոյն բոլոր տողերու մէջ տեսանք արդիւնքը հաւատքին այն քաջահաւատ անձերուն որ Քրիստոսի Այլակերպութեան փառքին համար Թաքորի վրայ բարձրացուին ամենէն հոյակապ յիշատակարանները՝ զոր քանդեց թշնամիին ձեռքը. և հոն դարերէ ի վեր սրբավայրերու աւերակները շեղակուեցան եւ ամայութիւն կը տիրէ: Բայց մենք առանց Թաքոր բարձրանալու և աւերակներ տեսնելու կրնանք զմայլիլ դարեր յառաջ հոն ապրող կրօնաւորներուն կեանքին, և անոնց նման կրկնել սրբազան քերթողին սա սրտառու չերգը:

«Համբարձցես զմեզ, Տէր, առաւել քան զգալի զԹաքորական զիւսն, յեկեղեցքեկք և յիւսնայի խորանայ»:

ՄԿՐՏԻԶ ԵՊՍ. ԱՂԱՒՆՈՒՆԻ